

**UNIVERSITATEA “BABEȘ–BOLYAI” DIN CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE**

TEZĂ de DOCTORAT

*Ordinul iezuit și artele figurative:
cazul transilvan (sec. XVII–XVIII)*

– Rezumat –

Conducător științific:

Acad. Prof. univ. dr. IOAN–AUREL POP

Doctorand:

CRISTIAN ALEXANDRU DAMIAN

**Cluj-Napoca
2016**

SUMAR

Introducere	3
I. Cadrul general – repere istorice	15
1.1. Cadrul general european	15
1.2. Țara Românească	30
1.3. Moldova	47
1.4. Transilvania	56
1.5. Reforma în Transilvania	64
II. Conciliul de la Trento și urmările sale: Iezuiții și Contrareforma	72
2.1. Spiritualitatea iezuită	72
2.2. Elemente culturale și teologice ale Ordinului iezuit	79
2.3. Evoluții în structura organizatorică a Ordinului	109
2.4. “A modo nostro” – arta sacră ca instrument de propagandă religioasă a iezuiților	111
2.4.1. “Modo nostro” în arhitectură	114
2.4.2. “Mostro nostro” în iconografie	115
2.4.3. “Modo nostro” în pictură	119
2.5. Iconografia iezuită și influența tridentină	123
2.6. Iezuiții la curțile europene	128
III. Ordinul iezuit în Transilvania	131
3.1. Istoricul Ordinului în Transilvania	131
3.2. Artele în Transilvania (secolele XVI–XVIII)	145
IV. Unirile cu biserica română	150
4.1. Unirea cu Roma a rutenilor (1595), a românilor din Croația (1618) și a sârbilor	150
4.2. Unirea armenilor cu Roma	151
4.3. Unirea românilor transilvăneni cu Roma (1697–1701)	154

V. Artele vizuale și Ordinul iezuit	163
5.1. Barocul în Transilvania	163
5.2. Experiențe iezuite în Transilvania	179
5.3. Artiști iezuiți în teritoriile Casei de Habsburg	185
5.4. Arhitectura și sculptura Ordinului iezuit în Transilvania	187
5.5. Pictura Ordinului iezuit în Transilvania	222
5.6. Muzica și teatrul Ordinului iezuit în Transilvania	237
Concluzii	242
Bibliografie	247
Surse inedite	247
Surse editate	247
Dicționare și enciclopedii	248
Lucrări generale	249
Lucrări speciale	262
Anexe	268
Lista ilustrațiilor	268
Ilustrații	272

REZUMAT

Începând din secolul al XVII-lea și, mai ales, în veacul următor, odată cu eliberarea Transilvaniei (1685) și a Banatului (1718) de sub ocupație otomană și includerea acestora între țările și provinciile Casei de Austria, arta acestui spațiu a resimțit anumite transformări, pierzând tot mai mult din caracteristicile Renașterii sau ale influențelor bizantino-balcanice, dar asimilând influențele baroce, la modă în Europa Occidentală de după Conciliul din Trento. Se înainta, astfel, spre o nouă formă de exprimare, nu numai din punct de vedere artistic, ci și al raportului spațiu public–spațiu individual, în care elementele de tip apusean căpătau o tot mai accentuată importanță, până la a deveni dominante.

Ordinul iezuit lua naștere oficial în data de 27 septembrie 1540, prin Bula papală *Regimini militantis ecclesiae*, cu câțiva ani înainte de deschiderea lucrărilor Conciliului Tridentin, dar cu o anumită întârziere față de principalele momente ale răspândirii Reformei protestante, un interval temporal circumscris de momentul publicării celor 95 de teze pe ușile catedralei din Wittenberg (31 octombrie 1517) și de cel al separării Bisericii Anglicane, din 1538. Astfel, cu toate că fondatorul Ordinului, Ignățiu de Loyola, a avut în vedere mai degrabă anumite idealuri medievale, fiind animat de năzuința unei noi cruciade pentru eliberarea Țării Sfinte, Ordinul fondat de el și-a găsit menirea în tentativa de reconvertire la catolicism a protestanților, rolul său misionar limitându-se la Lumea Nouă și la Orientul Îndepărtat, accesibile grație noilor descoperiri geografice.

În Transilvania, Ordinul iezuit ajungea la doar 40 de ani de la fondare, grație eforturilor iezuitului Antonio Possevino și ca urmare a susținerii pe care regele Poloniei, Ștefan Báthory, o acorda în vederea fondării unui Colegiu la Cluj (1581). Mișcările religioase din Transilvania de la sfârșitul secolului al XVI-lea au influențat negativ activitatea iezuiților, membrii Companiei fiind nevoiți să părăsească principatul după doar șapte ani de activitate. Evenimentele politice care au avut loc începând cu prima jumătate a secolului al XVII-lea în Europa Apuseană și Centrală s-au repercutat nemijlocit și în spațiile răsăritene și, cu atât mai mult, în teritoriul locuit de români, fie în mod direct, cum s-a întâmplat în Transilvania, fie indirect, cum a fost cazul în celelalte două principate vecine. Imediat după Războiul de 30 de Ani (1618–1648), Transilvania parcurgea un proces de “apropiere” și, alternativ, de opoziție față de Habsburgi, proces care, odată cu

despresurarea Vienei (1683), devenea tot mai profund, astfel încât, spre sfârșitul secolului XVII, principatul intra efectiv sub stăpânire austriacă, ceea ce avea să conducă la re-dimensionarea puterii politice a reprezentanților Reformei religioase: luteranii și calvinii.

De implementarea catolicismului în Ardeal, Banat și, ulterior, în Bucovina, aveau să se ocupe cu precădere reprezentanții Ordinului iezuit, foarte activi și, în același timp, deosebit de ambițioși nu doar în Imperiu, ci în toate statele europene importante, precum și în coloniile acestora de peste Ocean.

Importanța Ordinului în dezvoltarea culturii în țara noastră și la nivel internațional a fost demonstrată și analizată în nenumărate rânduri, atât la nivelul reflectării acesteia în domeniul artelor figurative din Transilvania, cât și în mediul literar și istoric, lucrarea de față propunându-și o abordare sintetică și pluridisciplinară. Astfel, urmărim a analiza activitatea Ordinului iezuit în Transilvania din perspectiva artelor figurative, fiind supusă atenției în special perioada în care prezența sa în regiune a fost una stabilă – de la reinstalarea Societății în Transilvania alături de trupele austriece (începând cu anul 1685) și până la desființarea generală a Ordinului din 1773 (confirmată prin scrisoarea apostolică *Dominus ac Redemptor*). Este, așadar, analizat cadrul istoric general și modul în care Ordinul iezuit a luat ființă, cât și modalitatea în care a funcționat în fața frământărilor politice și religioase în decursul vremii dar, mai ales, rolul pe care l-a avut în propagarea credinței prin misionarism, educație, cultură și arte vizuale.

Astfel, cadrul unitar al tuturor activităților și realizărilor culturale din Transilvania este expus prin abordarea istorică a principalelor momente care caracterizează activitatea Ordinului în Transilvania, prin analizarea celor mai importante elemente de arhitectură ale iezuiților în aceste teritorii (biserici, colegii, *case professe*, monumente publice ș. a.), precum și elementele de decorație folosite de aceștia (sculptura, pictura sau alte arte subordonate arhitecturii), dar și prin observarea unor fenomene culturale – cu titlu exemplificativ și comparativ – din domeniul literaturii, teatrului sau muzicii iezuite din Transilvania, deși acestea nu reprezintă scopul propriu-zis al cercetării. Desigur, toate aceste elemente sunt corelate, pe de altă parte, cu cadrul general și cu activitatea iezuiților la nivel european și, în mod special, în cuprinsul teritoriilor controlate de habsburgi.

Ordinul iezuit a activat în diferite orașe ale Transilvaniei, uneori pe perioade scurte, alteori pe durate mai lungi, creând, astfel, centre educaționale mai mult sau mai puțin dezvoltate. Pentru regiunea Transilvaniei, misiunea de la Cluj a reprezentat centrul educațional prin excelență, aici

funcționând, în secolul al XVIII-lea, diferite structuri: biserica iezuită, mănăstirea, Colegiul, Seminarul Sfântul Iosif (*Seminarium pauperum*), *Convictus nobilium*. Iezuiții beneficiau în acest oraș și de o moară de hârtie, în Mănăștur, ce deservea tipografia Colegiului, precum și de un mic telescop, o sală de teatru (care funcționau în cadrul clădirii Colegiului). De asemenea, se îngrijeau de întreținerea a opt cruci de hotar amplasate în jurul Clujului (într-o “delimitare” simbolică a activității lor misionare de “re-creștinizare”, la care se ieșea cu ocazia diverselor sărbători), dar și de mai multe biserici parohiale (Baciu, Someșeni ș. a.), iar pe lângă acestea administrau și încasau taxele pentru un pod peste Someș din apropierea Clujului. Astfel, se poate înțelege că, datorită eficienței propagande de convertire întreprinse de iezuiți, misiunea a înregistrat o dezvoltare rapidă, care a condus la atragerea de susținători financiari de marcă (de exemplu Ștefan Apor, Sigismund Kornis, Ignațiu Haan, Ladislau Mikola ș. a.), care au contribuit la crearea unui ambient în care Ordinul s-a putut manifesta în plenitudinea sa terenă și spirituală. Finanțatorii lui (iar istoriile misiunilor transilvănene abundă în exemple) aveau beneficiul popularității, în vreme ce Ordinul promova asemenea comportamente utilizând donațiile pentru bunăstarea socială și educațională, dar și pentru înfrumusețarea bisericilor, într-o epocă plină de frământări politice și religioase, în care convertirea sufletelor părea a fi singurul obiectiv al tuturor confesiunilor.

În afara misiunii de la Cluj – care, cu toate că a funcționat cu intermitențe de-a lungul existenței sale, poate fi considerată cea mai importantă misiune a Ordinului din Transilvania – iezuiții au activat și în orașe precum Alba Iulia (misiune fondată la 1580), unde exista și o biserică cu mănăstire și un Colegiu, Oradea (fondată la 1584), oraș în care dețineau o biserică cu mănăstire și școală, Caransebeș (misiune fondată în 1623), unde funcționa o școală, sau Carei (1630), în această din urmă localitate misiunea activând într-o capelă, pentru ca, mai apoi, să se transfere la Satu Mare, unde primea o biserică și o clădire cu rol de Colegiu, deschis încă din 1639; mai târziu, în cadrul mănăstirii de aici, va funcționa și un spital al Societății. La Timișoara, chiar dacă prezența unor membri ai Societății este atestată destul de devreme, misiunea a funcționat “organizat” circa un deceniu (1726–1738), fără a înregistra realizări considerabile, la fel cum s-a întâmplat și la Brașov, unde iezuiții au ajuns mai târziu, în urma schimbului de clădiri convenit cu franciscanii din Cluj în anii 1724–1725. Misiuni de mai mare amploare au fost înființate și în secolul al XVIII-lea la Baia Mare, Sibiu și Târgu Mureș, toate dispunând de biserică, mănăstire și școală. În aceste orașe biserica iezuită și, în general, întregul complex al

clădirilor Ordinului și-au pus o amprentă indelebilă asupra evoluției ulterioare a arhitecturii citadine. Bisericile iezuite, în general, au influențat structural arhitectura orașelor, tipul de biserică sală cu configurație barocă fiind imitat și de alte construcții ulterioare, aparținând altor confesiuni, sau chiar de edificiile unor instituții publice.

Un reper separat care indică activitatea iezuiților în Transilvania acestor secole este dat de unirea românilor transilvăneni cu Roma, o realizare deosebit de importantă pentru activitatea lor din această zonă, atât la nivel politic și bisericesc, cât și din punct de vedere al influenței artistice (numeroase elemente de arhitectură, pictură sau decorație agreate de Sfântul Scaun și-au găsit locul în noile lăcașe de cult). Astfel, acest “mélange” artistic bizantino–baroc existent în bisericile greco-catolice (românești, dar și armene), pentru ca mai apoi să fie preluat și de românii ortodocși, poate fi atribuit în bună măsură activității Ordinului iezuit, care acționa în baza unui program bine pus la punct, coordonat împreună cu decidenții politici din capitala Imperiului.

Desigur, istoria și istoriografia românească nu au neglijat asemenea aspecte, iar unii autori, mai apropiați sau mai îndepărtați în timp, care s-au ocupat în mod nemijlocit de aceste argumente, au circumscris spațial și temporal începutul, dezvoltarea, răspândirea și întreaga dimensiune a fenomenului, care și-a lăsat amprenta asupra artelor în general și îndeosebi asupra arhitecturii și picturii, prin reprezentanții săi cei mai de seamă din rândul etniilor care au locuit pe meleagurile Transilvaniei.

Prezenta cercetare își propune prezentarea diferitelor poziții și abordări ce au marcat unele domenii culturale precum istoria, istoria artei, istoria bisericii, dar atingând și istoria muzicii sau a teatrului, precum și a politicii religioase a epocii avute în vedere. Reunind aceste aspecte se poate crea o imagine cât mai completă a ceea ce a reprezentat Ordinul iezuit în evoluția și dezvoltarea artelor figurative din Transilvania în secolul al XVII-lea și îndeosebi în veacul al XVIII-lea.

Primul capitol al lucrării se ocupă de prezentarea cadrului istoric general, reprezentând o trecere în revistă a situației politice și sociale europene începând cu Evul Mediu și terminând cu secolul al XVIII-lea. Este inclusă aici o privire sintetică asupra Țării Românești, de la primele forme de organizare politică, care datează din secolul al XIII-lea, la dezvoltarea statală și afirmarea sa ca principat autonom sub Mircea cel Bătrân (sec. XIV–XV), trecând apoi la epoca vasalității față de Poartă, care a devenit din ce în ce mai “efectivă și restrictivă” după dispariția lui Mihai Viteazul (1601), conducând la înlăturarea domniilor pământene și trecerea în etapa așa-numitului secol fanariot. În mod similar este tratată și situația Moldovei, care se configura ca stat

în secolul al XIV-lea, pentru a se afirma ca putere militară regională sub Alexandru cel Bun (1400–1432), căpătând apoi o indiscutabilă importanță strategică în perioada îndelungatei domnii a lui Ștefan cel Mare (1456–1504), când legăturile cu Occidentul au condus la o prezență activă în sistemul relațiilor internaționale din Europa Răsăriteană și deopotrivă la o stabilitate politică și prosperitate economică resimțite pe termen lung. Prezentarea evoluției istorice a Moldovei vizează, desigur, și realizările artistice din epoca lui Vasile Lupu, ca și parcursul societății moldave în veacul fanariot.

Analiza evoluției istorice a Transilvaniei este mai detaliată, începând cu primele atestări ale formațiunilor prestatale din secolul al XI-lea și cu așezarea ungarilor pe aceste meleaguri, până la includerea lor în Regatul Sfântului Ștefan. În ceea ce privește situația religioasă a Transilvaniei, este binecunoscut faptul că o parte dintre români au acceptat confesiunea romană – pentru a fi incluși printre “cei receptivi” –, pe când alții nu au făcut-o, rămânând fără posibilitatea afirmării în plan politic. Iancu de Hunedoara, un caz de succes al consecințelor îmbrățișării confesiunii catolice și al urcării treptelor ierarhiei sociale, reprezintă, desigur, unul dintre momentele de importanță majoră în istoria Transilvaniei; după moartea sa și lunga domnie pe tronul Ungariei a fiului său, Matia Corvin (1458–1490), pericolul otoman sporea, culminând cu dezastrul de la Mohács (1526), bătălie ce a marcat începutul sfârșitului pentru Regatul Sfântului Ștefan. Odată cu dispariția regatului ungar, Transilvania se găsea în ipostaza principat autonom sub suzeranitate otomană, în vreme ce Banatul de Timișoara (1552) și Oradea cu o parte din Crișana (1661) erau înglobate în teritoriile Porții, devenind *vilayete*. Pe de altă parte, principatul va rămâne mereu în atenția Habsburgilor, care vor încerca de acum înainte să îl integreze în structura lor statală. Disputa dintre Casa de Austria și Poartă a continuat să marcheze istoria acestei părți a continentului european vreme de aproape 150 ani. În acest răstimp, în Transilvania confesiunile protestante găseau teren propice dezvoltării, transformându-se în elemente de identificare ale națiunilor: sașii deveneau luterani, ungurii calvini și unitarieni, în vreme ce românii rămân ortodocși, cu toate că există numeroase încercări de calvinizare a acestora din partea principilor ardeleni.

Lucrarea se concentrează în cel de-al doilea capitol al său asupra elementelor definiții ale bisericii catolice post-tridentine: Ordinul iezuit și Contrareforma. Sunt înfățișate, pe lângă elementele spiritualității iezuite, de la primele sale manifestări și până la instituționalizarea Ordinului în momentul dispariției fondatorului său, Ighațiu de Loyola († 1556), și elementele

culturale și teologice ale Ordinului, analizându-se modalitățile de funcționare, actele care l-au reglementat (evoluția *Formulei* și a *Constituțiilor*), precum și modul de organizare al colegiilor și școlilor iezuite. Metoda de învățământ adoptată de iezuiți (*modus parisiensis*) a reprezentat o alternativă pentru modelul scolastic italian, perpetuat din perioada medievală și ca urmare mai puțin receptiv la influențele Renașterii. În timp, colegiile s-au dezvoltat și s-au înmulțit cu repeziciune, devenind instrumente importante pentru convertirea tinerilor la catolicism, utile totodată pentru influențarea opiniei părinților acestora. Atmosfera indusă de educația iezuită era, de fapt, rezultatul unei conexiuni strânse între învățătura religioasă și cea educativ-științifică, racordată la tradiția umanistă, dar păstrând unele elemente medievale. Din inițiativa lui Francisc Borgia (susținătorul financiar al Universității din Valencia), au ajuns să fie instruiți chiar și protestanții, porțile instituțiilor fiind deschise tuturor de către educatorii iezuiți, deci nu doar viitorilor membri ai Companiei. Această excepție a devenit mai apoi o regulă, care a condus la o răspândire capilară a canoanelor catolice. O altă metodă întâlnită adesea în propagarea confesiunii și în întărirea pozițiilor catolicilor era reprezentată de asumarea rolului de consilieri ai principilor și ai nobililor, de bibliotecari și secretari particulari, de “diplomați” sau preceptori, având posibilitatea să ofere cu această ocazie educație fiilor unor capete încoronate, principi sau nobili (cum a fost, spre exemplu, Sigismund Báthory), în tentativa unei convertiri a Societății “de sus în jos”. Metoda a fost practică, cu mai mult sau mai puțin succes, și în Orientul îndepărtat și în nou descoperitul continent american. Așa-numitul *modus operandi* iezuit (“modul nostru”) era definit foarte clar în diferitele tratate din secolele XVI–XVIII, fiind redactate manuale de bune practici pentru realizarea meditațiilor, dar cuprinzând inclusiv norme pentru stabilirea tipului de construcție și a elementelor decorative, cât și a condițiilor climaterice potrivite în vederea alegerii locului unde urma să fie construit un colegiu (rechizitele pentru realizarea unei clădiri a Ordinului erau “*nec somptuosa sit, nec curiosa*”); în acest sens, Andrea Pozzo redacta tratate de arhitectură și de perspectivă care deveneau un adevărat manual pentru ceilalți iezuiți ce ar fi activat astfel “a modo nostro”. Iconografia iezuită, manifestată în special în cazul noilor sfinți, proveniți din rândurile Ordinului sau promovați de Habsburgi (de exemplu Sfântul Ioan Nepomuk / Jan Nepomucký), oferă posibile noi căi de înțelegere a pătrunderii și rezultatelor influenței specifice Societății lui Isus în Transilvania. Printre cele mai importante efecte ale Conciliului de la Trento se numără fondarea Ordinului și utilizarea “bogăției” Barocului, ca și răspuns la “pauperismul”

iconografic propus de confesiunile reformate, determinante în activitățile desfășurate de iezuiți la curțile europene.

În capitolul al treilea sunt examinate etapele instalării Ordinului iezuit în Transilvania, grație eforturilor iezuitului Antonio Possevino, care fonda în 1581 Colegiul de la Cluj, cu sprijinul regelui Ștefan Báthory. După expulzarea iezuiților din 1588, cu toate că au existat mai multe reveniri sporadice (1603–1605 și 1608–1609), iezuiții reușeau să revină durabil în Transilvania. De o deosebită importanță au fost aici artele Contrareforme, relația Barocului occidental cu aria de influență orientală, dar și literatura redactată grație acestei influențe: de exemplu, cazul iezuiților Gheorghe Buitul din Caransebeș care traducea în limba română (cu caractere latine) Catehismul lui Canisius (*Summa Doctrinae Christianae* – 1555) sau cel al lui Gabriel Ivul, profesor de filosofie în școlile iezuite din Viena și Košice, dar și al altor personalități care au intrat în legătură cu ambientul catolic, baroc, propagând astfel noi metode de expresie artistică pentru această zonă a Europei.

Cel de-al patrulea capitol al lucrării se referă la uniriile cu biserica Romei, începând cu cea a rutenilor (1595), a unor populații românești din Croația (1618), a armenilor (1684), a unor populații din Serbia (1777), și, desigur, a românilor transilvăneni (1697–1701), toate realizate după modelul propus de Conciliul Florentin (1439). Unirea românilor din Transilvania cu Biserica Romei – una dintre cele mai importante realizări ale politicii austriece în plan religios –, coroborată cu misiunea iezuită de a-i readuce în sânul Bisericii Catolice pe toți creștinii, a fost posibilă atât grație promisiunilor de ordin social făcute acestei populații – care nu făcea parte din rândul confesiunilor recepte – cât și a beneficiilor de natură economică pe care le-ar fi adus această unire. Într-un prim moment, imediat după unirea religioasă, aceste avantaje pentru românii transilvăneni au părut cât se poate de reale, cu toate că, mai apoi, datorită împotrivirii “stărilor”, românii nu au ajuns să fie considerați “recepți”. Eșecul unirii cu Biserica Romei nu a fost total, la fel cum promisiunile nu au fost în totalitate nerespectate; în schimb binomul teolog iezuit–episcop unit (teologul având rolul de a-l îndrepta în credință pe neo-catolicul episcop) a devenit o consecință, colaborarea adeseori nefiind dintre cele mai bune. Nu în ultimul rând, sunt subliniate influențele culturale pe care iezuiții le-au avut asupra noilor biserici greco-catolice, cu precădere în domeniul artelor (arhitectură, pictură, sculptură).

Ultimul capitol este dedicat legăturii dintre artele vizuale și Ordinul iezuit și tratează situația artelor în Transilvania secolelor XVII–XVIII, etapele instalării Ordinului și funcționarea

structurilor acestuia (misiunile de la Cluj, Baia Mare, Sibiu, Târgu-Mureș, Brașov ș. a.). Instalarea lor în Cluj, cu toate etapele parcurse, până la crearea unui *cartier iezuit*, a inclus, pe lângă ridicarea noii biserici, a Colegiului, a seminarului și a *convictus*-ului, și administrarea bisericii parohiale *Sfântul Mihail*, pe care unitarienii orașului o pierdeau în favoarea iezuiților în 1716. Astfel, semnele unei noi direcții politice sunt tot mai vizibile în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea, după publicarea edictului de toleranță din 1781 și în condițiile redeschiderii la Cluj a Dietei nobiliare, când reîncepea, cu putere, și lupta pentru recâștigarea drepturilor comunității, nerespectate de Habsburgi. Experiențele iezuite în Transilvania, care îi includ pe cei mai de marcă iezuiți ce au activat în secolul al XVIII-lea, stau mărturie despre activitatea desfășurată în această regiune, în vreme ce artiștii care colaborau cu Ordinul în cadrul Imperiului sunt dovada modului în care funcționa strategia unitară și vizual-arhitecturală iezuită. Astfel, sunt comparate elementele care definesc bisericile Ordinului cu cele realizate în Transilvania în aceeași epocă sau în perioadele imediat ulterioare, cu specială privire asupra modelului provenind de la Viena, și anume *Jesuitenkirche*, cea de-a doua biserică a Ordinului din capitala Imperiului. Noile date despre construcția seminarului din Cluj (1581), identificate în *Archivium Romanum Societatis Iesu*, dar și câteva posibile filiații pentru unele picturi anonime din Biserica piaristă din Cluj (*Sfânta Tremie* semnată de Gian Antonio Guardi, aflată la Galeriile Academiei din Viena, sau *Răstignirea* lui Francesco Polazzo, din Biserica Sfânta Caterina din Bergamo), configurează o imagine de ansamblu asupra arhitecturii, picturii și sculpturii din lăcașurile de cult ce au aparținut Societății. Modalitatea în care s-au dezvoltat muzica și teatrul iezuit în Transilvania subliniază încă o dată importanța acestor arte în vederea utilizării lor atât la nivel educativ, cât și spiritual, care, alături de cele eminamente vizuale, au fost folosite cu succes în activitatea de propagare a credinței catolice, avânt tematici ce tratau bătălia dintre bine și rău sau dintre mântuirea prin Cristos și puterile răului.

Toate aceste lucrări, de o reală valoare artistică și spirituală-religioasă, au conturat din mai multe perspective realizările unui ordin religios ai cărui reprezentanți au știut să identifice trăsăturile generale pan-europene și să le îndeplinească cu unele aspecte locale, cele ce aveau un impact deosebit asupra enoriașului căruia i se adresau. Mistica religioasă prezentată sub forma artistică a generat, astfel, o mișcare ideală pentru răspândirea ideilor Contrareforme într-o perioadă de timp convulsionată de factori politici antagonici, care urmăreau hegemonia asupra unei Europe tot mai mult expusă amenințărilor externe.

Importanța Ordinului pentru Transilvania rămâne deosebită, atât din punctul de vedere al dezvoltării cultural-artistice, cât și al aspectelor sociale și religioase. În acest sens, în secolul al XVIII-lea, Clujul a reprezentat pentru Ordin un adevărat centru regional iezuit, în jurul căruia au orbitat celelalte misiuni iezuite transilvănene, dar și bisericile unite din Ardeal (cea românească și cea armeană). Misiunea Societății era universală, la fel cum era și mesajul pe care trebuia să îl promoveze, astfel încât, comunitatea de la Cluj a înțeles mereu că nu era o simplă replică a unor comunități mai mari din Vest, ci membrul unei companii de comunități care formau Societatea și ale căror relații se înmulțeau la rândul lor.

Barocul – ca formă de exprimare artistică – a fost introdus în Transilvania de către Ordinul iezuit și autoritățile imperiale în cadrul unui program predeterminat, cu toate că și alte curente artistice ar fi putut fi implementate pentru a servi scopurilor declarate ale Societății. Dar utilizarea acestui curent a garantat un amestec de elemente și mesaje care au servit imediat scopului, particularizând importanța acordată acestuia și rolul asumat în propagarea credinței catolice.

Cu toate că în cadrul dezbaterilor formulate în jurul acestui subiect, în ultimele decenii ale secolului XX, s-a ajuns la concluzia că nu există un “stil iezuit” (artiștii care au lucrat pentru Ordin, folosindu-se cu precădere de Baroc), în ceea ce privește Transilvania secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea se poate vorbi, totuși, de un stil profund influențat de iezuiți, în special din punctul de vedere al arhitecturii și picturii religioase. Astfel, principalul reper pentru arhitectura barocă transilvană – Biserica iezuiților din Cluj – a fost cea din Viena (*Jesuitenkirche*), un model preluat apoi în bisericile Ordinului din alte orașe (Târgu-Mureș, Baia Mare, Sibiu ș. a.), cât și în bisericile unite (Biserica Greco-Catolică “Sfânta Treime” din Blaj, Biserica Armeano-Catolică din Dumbrăveni, Biserica Armeană din Gherla).

În Transilvania, arta construcțiilor militare, la început, și a celor religioase și civile, mai apoi, a transmis contemporanilor și posterității tendințele artistice europene ale momentului în forme mult mai apropiate de sensibilitatea lumii latine–sud-germane și de necesitățile impuse de Contrareformă. Legătura nemijlocită dintre capitală și restul Imperiului a făcut posibilă preluarea în plan local a unor modele imagistice de-abia ajunse de dincolo de Alpi și implementarea lor în lumea transilvană, datorită legăturilor pe care reprezentanții administrației austriece o aveau cu Centrul.

Imaginile artistice, realizate pe baza unei depline cunoașteri a efectelor de lumină – umbră și grandoare dimensională – aspirație mistică, nu trebuiau să se abată de la normele religioase

adoptate de Conciliul de la Trento ci, dimpotrivă, să “explice” dogma trinitară și celor care nu cunoșteau latina, spre a se putea opune reformaților. Izvorâtă tocmai din necesitatea practică de a lupta împotriva “reducției” promovate de Reformă, arta barocă și-a găsit în Transilvania locul ideal de manifestare, având un impact direct asupra beneficiarilor ei și contribuind la modelarea ideilor acestora, dar și asupra gustului lor estetic. Modelele iezuite rămân o dovadă peremptorie a faptului că spațiul transilvan a fost racordat la pulsul european al secolului al XVIII-lea în mod firesc, acceptându-le și diseminându-le pe întreg teritoriul său. Prelungirea Barocului în “Barocchetto” și apoi în Rococó demonstrează vitalitatea unui curent artistic care a răspuns unor cerințe sociale și estetice cu o durată temporală destul de îndelungată.

Astfel, s-a putut impune ca predominantă arhitectura programată de Curtea de la Viena pentru a stăpâni și a menține sub control noile teritorii, “smulse” otomanilor sau scoase de sub influența lor, și mijloacele prin care aceasta s-a implementat prin intermediul artei și a bisericii ca instrumente. Se observă că folosirea ordinilor religioase pentru propaganda credinței a fost o practică utilizată cu succes: introducerea călugărilor iezuiți încă de la început în conducerea tratativilor cu principatul (Antonidus Dunod), dar și punerea sub controlul acestora a episcopului unit cu Roma și, în fine, crearea de Colegii și structuri școlare în Ardeal au fost câteva din metodele prin care se asigurau nu numai drepturi unei părți dintre români, ci și instrumentalizarea acestora. De asemenea, parte din populația maghiară (majoritar calvină și unitariană) redevenea catolică grație activității misionare (lucru care, în epocă, asigura separarea diferitelor facțiuni de nobili maghiari), iar sașii luterani erau amestecați cu șvabii catolici, în speranța unei omogenizări “catolice”. Românilor greco-catolici, la fel ca și armenilor, le-au fost acordate toate drepturile pentru a-și putea demonstra și păstra limba, originea și tradițiile, cu toate că acest lucru nu s-a întâmplat pe deplin, mai ales în cazul celor din urmă.

Arta aflată în subordinea religiei, adică arta Contrareforme, a fost una militantă, preluată din sudul Imperiului (în special din regiunea Veneto, care avea o rodnică experiență în raporturile cu teritoriile Europei Orientale, unde își demonstrase superioritatea și abilitatea integrării unor comunități diverse) pentru a nu “contamina” iconografia noilor teritorii cucerite cu o pictură eronată din perspectivă teologică.

Chiar dacă există puține opere care pot fi atribuite în mod sigur și nemijlocit artiștilor venețieni, aceștia au iradiat modelele italiene prin intermediul artiștilor austrieci formați sub îndrumarea *italicilor* care activau în cuprinsul teritoriilor Casei de Austria. Astfel, s-a creat un

spațiu comun din punctul de vedere atât al picturii, cât și al arhitecturii Contrareformei, care se întindea de la arcul carpatic până în Bavaria, unde se regăsesc iconografiile maeștrilor picturii venețiene.

Repetiția unor modele preluate de la autorii care au activat la Viena, sub imperiul *imitației*, nu s-a remarcat prin realizări semnificative și nu a condus la constituirea unei “școli” locale care ar fi putut dezvolta un stil specific locului, la modul propriu. Dar ea a răspuns necesităților imediate de cult și de propagare a ideilor religioase, în spiritul unui Ordin care și-a considerat misiunea pastorală și trăinicia credinței mai presus de promovarea frumosului artistic. În aceeași ordine de idei, legăturile dintre picturile de altar transilvănene cu modelele venețiene (identificate în lucrările lui Francesco Polazzo sau Giovan Battista Gaulli), sau cu modelele arhitecturale italiene (semnate de Andrea Pozzo), trecute prin filtrul austriac, realizează spațiul transilvănean la cel central-european. Pe de altă parte, preluarea unor modele locale de către autoritățile habsburgice (icoane bizantine) reprezenta o metodă de legitimare a propriei prezențe în acel spațiu, o identificare (parțială) și o “fidelizare” cu percepția religioasă și artistică a noilor convertiți. Astfel, cazul icoanei miraculoase de la Nicula constituie, în realitate, nu o excepție, ci un model care ne conduce spre Viena (în *Stephansdom*), unde a fost identificată imaginea ce a reprezentat sursa de inspirație pentru icoana – și acum disputată de Biserica ortodoxă, greco-catolică și romano catolică – din biserica iezuită clujeană.

Faptul că Ordinul a preferat să nu recurgă la fresca pictată pe mari suprafețe în numeroase situații (și în special la Cluj, unde concurența protestantă era mai accentuată), poate fi pus cu greu pe seama unui simplu accident, el reprezentând mai degrabă o adaptare la confruntarea cu iconoclasmul protestanților: prin limitarea numărului de imagini și așezarea lor scenografică în interiorul spațiului sacru se dorea o delimitare de tradiția medievală contestată de reformați și focalizarea atenției vizitatorului asupra reprezentărilor iconografice mult mai moderne și pregnante, capabile să conducă la convertirea privitorului, evitându-se încărcarea cu simboluri a câmpului vizual, care ar fi devenit prolix. Chiar și acolo unde calitatea producției artistice lasă uneori de dorit, reprezentanții Societății lui Isus în Transilvania au dovedit o deosebită atenție și migală pentru construcția spațiului sacru, realizat întotdeauna conform unui program iconografic bine stabilit, în care se caută amplificarea efectului dramatic, de stupoare. Această strategie este profund înrădăcinată în tradiția Ordinului, pentru care un spațiu imaginar (sau parțial real) era permanent legat de concepte cheie: acestea din urmă vor avea, de cele mai multe ori, valențe de

natură spirituală (conform tradiției *Exercițiilor spirituale* propuse de Ignățiu de Loyola, unde imaginația practicantului este purtată prin spații dominate de scene și senzații puternice), dar uneori, chiar și numai pur mnemotehnice, precum palatul memoriei transmis de Matteo Ricci chinezilor la 1596.

În Transilvania secolului al XVIII-lea se asistă la o adevărată “convertire” a tradiției orientale la una occidentală. De aceea, legăturile iezuiților cu mediul greco-catolic nu au fost mereu dintre cele mai bune (noii catolicii văzând în iezuiți un substitut al Superintendentului calvin, care încercase să îi dirijeze spre calvinism cu un secol înainte) și, din acest motiv, niciun teolog greco-catolic nu a resimțit școala iezuită din Cluj ca fiind casa sa spirituală, cu toate că mulți dintre aceștia o urmaseră.

Noile biserici ale Ordinului, construite în cursul secolului al XVIII-lea, deveneau elemente de identificare pentru prezența acestuia în Transilvania și, în același timp, consolidau legăturile cu așa-numita *corporate identity* (biserica din Cluj inaugurează, la nivelul principatului, noua temă arhitectonică a bisericii baroce cu două turnuri încorporate în fațadă, existentă în întreg spațiul habsburgic).

Aționând o bună perioadă de timp în mod discontinuu și suferind o bruscă întrerupere a activității datorită desființării Companiei la 1773, realizările artistice ale Ordinului iezuit în Transilvania nu pot fi considerate atât de modeste, pe cât ar putea părea la o primă vedere, în urma unei raportări la situația din marile centre urbane din Italia, Peninsula Iberică sau din capitala Imperiului. Pe de altă parte, în Transilvania influența exercitată de Ordin în plan artistic nu poate fi definită decât ca fiind una durabilă, cu influențe profunde și adesea surprinzătoare.

CUVINTE CHEIE

Ordinul iezuit; Contrareformă; artă iezuită; iconografie iezuită; artă barocă; Colegiul iezuit din Cluj; misiuni iezuite în Transilvania; influențe cultural-artistice; pictura Ordinului iezuit; arhitectura Ordinului iezuit; sculptura Ordinului iezuit; Transilvania; Icoana de la Nicula; Ignațiu de Loyola; Calvaria (mănăstirea din Cluj-Mănăștur); Andrea Pozzo.

BIBLIOGRAFIE

Surse inedite

Archivium Romanum Societatis Iesu, Opp. NN. f. 82, ff. 83^v-84, 358^r-361^v.

Surse edite

Archivium Romanum Societatis Iesu, *Austria 182, Prov. Aust. 1725*, folio 15^r;

Archivium Romanum Societatis Iesu, *Austria 220, An. Prov. Aust. 1765*, folio 41^r;

Arhivele Arhiepiscopiei din Alba Iulia, *Inscriptio 1718 die 13 Martii lapidi fundamentali Templi S. J. facta Claudiopolitani*, în vol. *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, Szilágyi Csaba (ed.), Piliscsaba 2006, p. 414–423;

Monumenta Ignatiana. Exercitia spiritualia S. Ignatii de Loyola et eorum directoria, Roma, 1969, *Tabula Altitudinis Solis supra Horizontem ad Elevationem Poli infrascriptus*, Biblioteca Academiei Române, Cluj-Napoca, Manuscrisul 478;

Elementa mathematica Naturalis Philosophiae Ancillantia, Claudiopoli, 1755;

Epistolae P. Hieronymi Nadal Societatis Jesu ab anno 1546 ad 1577, Madrid, 1898–1904;

Historia Missionis Societatis Jesu cum ingressu eiusdem in oppidam Siculicalem M. – Masarhely Anno 1702 inchoate et subsequis continuata I. Domus Historia;

The Constitutions of the Society of Jesus, The Institute of Jesuit Sources, 1970;

DEL CHIARO, Anton Maria, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valacchia, con la descrizione del paese, natura, costumi, riti e religione degli abitanti*, Padova 1718 (ed. publicată de Nicolae Iorga);

DUMITRIU–SNAGOV, Ion, *Monumenta Romaniae Vaticana: manoscritti, documenti, carte: due millenni di cristianesimo romeno*, București, 1996;

FAVARO, Antonio (ed.), *Le opere di Galileo Galilei*, Siena, 1890–1909;

FILITTI, I. C., *Din arhivele Vaticanului*, vol. I, *Documente privitoare la episcopatele catolice din principate (1353–1699)*, București, 1913;

HOLBAN, Maria; ALECSANDRESCU–DERSCA BULGARU, Maria Matilda; CERNOVODEANU, Paul, *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, București, 1975;

- LOYOLA, Ignațiu, *Esercizi Spirituali*, Milano, 2007;
- LOYOLA, Ignațiu *Autobiografia*, Maurizio Costa S. I. (ed.), Roma, 2010;
- MIHĂILĂ, Gheorghe, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie, ediție facsimilată după unicul manuscris păstrat*, cu o *Prefață* de Dan Zamfirescu, București, 1996;
- NADAL, Jeronimo, *Orationis observationes*, Institutum Historicum Societatis Iesu, Roma, 1964;
- OLSAVSKY, Manuel, *Elementa Puerilis Institutionis in Lingua Latina*, Claudiopoli, 1746, Muzeului Național al Ungariei, Sign. T–MK, L, 2490;
- PALL, Francisc, *Le controversie tra i Minoriti conventuali e Gesuiti nelle missioni di Moldavia (Romania)*, în “Diplomatarium Italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani”, IV, 1939, p. 1-268;
- DE POLANCO, Juan Alfonso, *Vita Ignatii Loiolae et rerum Societatis Iesu historica [Chronicon]*, vol. I, Madrid, 1894–1898;
- RUS, Vasile, *Operarii in vinea Domini. Misionarii iezuiți în Transilvania, Banat și Partium (1579–1715)*, vol. II, *Fontes*, Cluj-Napoca, 2008;
- VERESS, Andrei, *Epistolae et acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus Principum Báthory, 1571–1613*, Budapesta, 1913;
- VERESS, Andrei, *Fontes Rerum Transylvanicarum*, vol. III, Budapesta, 1913.

Dicționare și enciclopedii

- Dizionario della pittura e dei pittori*, Larousse Einaudi, Torino, 1994;
- Dizionario di storia. Nuova storia universale*, vol. 3, Milano 2004;
- CUZIN, Jean Pierre, *Dizionario della pittura e dei pittori*, Torino, 1994;
- PORUMB, Marius, *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania, sec. XIII–XVIII*, București, 1998;
- RUSU, Adrian Andrei (coord.), *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, 2000.

Lucrări generale

AMADEO, J., *La Congregación General de la Compañía de Jesús: Permanece o cambia en sus lineamentos básicos? Notas al libro del P. Francisco Javier Egaña, S. J.*, în "Stromata", 35, 1979, p. 275-295;

DE ALDAMA, Antonio M., *Unir a los repartidos: Comentario a la octava parte de las Constituciones de la Compañía de Jesús*, Roma 1976;

DE ALDAMA, Antonio M., *The Formula of the Institute: Notes for a Commentary*, St. Louis 1990;

ALZATI, Cesare, *Terra Romena tra Oriente e Occidente. Chiese ed etnie nel tardo '500*, Milano 1981;

ALZATI, Cesare (ed.), *Lo spazio romeno tra frontiera ed integrazione in età medievale e moderna*, Pisa 2001;

ANDERSON, Matthew Smith, *Europe in the Eighteenth Century (1713–1783)*, Norwich, 1961;

AVRAM, Al.; CRIȘAN, V., *Sibiu – ghid cultural artistic*, București, 1998;

AVRAM, Al., *Topografia monumentelor din Transilvania. 5.1.1. Municipiul Sibiu. Centrul istoric*, Köln, 1999;

LE BAIL, Gabriel, *Peut-on employer les projections lumineuses dans les Exercices?*, în "Bibliothèque des Exercices", 8, 1907, p. 10-11;

BAHLCKE, Joachim, *Status Catholicus und Kirchenpolitik in Siebenburgen, Entwicklungsphasen des Romanisch-katholischen Klerus, zwischen Reformation und Josepinismus*, în vol. *Siebenburghisches Archiv 34: Siebenburgen in der Habsburgermonarchie: Von Leopoldinum bis zum Ausgleich (1690–1866)*, K. Zsolt, Ulrich A. Lengyel (ed.), Viena, 1999;

BANKER, James R., *Death in the Community: Memorialization and Contraternities in an Italian Commune in the Late Middle Ages*, Atena, 1988;

BAUER, Clemens, *Rigoristische Tendenzen in der katholischen Wirtschaftsethik unter dem Einfluss der Gegenreformation*, în vol. *Adel und Kirche: Gerd Tellenbach zum 65. Geburtstag darbracht von Freunden und Schülern*, Freiburg, 1968;

BEDOUELLE, Guy, *Das Entstehn des Katechismus*, în "Internationale katholische Zeitschrift", 12, 1983, p. 25-40;

BEGHEYN, Paul; BOGART, Kenneth, *A Bibliography on St. Ignatius's Spiritual Exercises*, în "Studies in the Spirituality of Jesuits", 23, nr. 3, 1991, p. 1-68;

BELROSE–HUYGUES, Vincent, *Les archives de la propagande. Une source pour l'histoire de l'Océan indien sud-oriental (XVIIe–XVIIIe siècles)*, în “Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Age, Temps modernes”, 92, nr. 1, 1980, p. 237-248;

BLACK, Christopher, *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*, Cambridge, 1989;

BLAISDELL, Charmarie J., *Calvin's and Loyola's Letters to Women: Politics and Spiritual Counsel in the Sixteenth Century*, în *Calviniana: Ideas and Influence of Jean Calvin*, Robert V. Schnucker (ed.), Kirksville, 1988;

BOCȘAN, Nicolae, *Contribuții la istoria Iluminismului românesc*, Timișoara, 1986;

BODIN, Jean, *I sei libri dello Stato*, M. Isnardi Parente (coord.), vol. 3, Torino, 1988-1997;

BOLOVAN, Ioan; GHITTA, Ovidiu (coord.), *Istoria ca datorie. Omagiu academicianului Ioan–Aurel Pop la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Cluj-Napoca, 2015;

BOLZONI, Lina, *Oratori e prediche*, în *Letteratura italiana*, vol. 3, Torino, 1984;

BORCEA, Liviu, *Memoria caselor*, Oradea, 2003;

DE BORJA MEDINA, Francisco, *Ignacio de Loyola y la 'limpieza de sangre'*, în vol. *Ignacio y su tiempo. Congreso Internacional de Historia (9–13 septiembre 1991)*, Bilbao, 1992;

BOXER, C. R., *The Christian Century in Japan, 1549–1650*, Los Angeles, 1951;

BRADLEY, Robert I., *The Roman Catechism in the Catechetical Tradition of the Church: The Structure of the Roman Catechism as Illustrative of “Classic Catechesis”*, Lanham, 1990;

BRAUT–NOBLE, Catherine; MARC, Marie Jose, *L'unification religieuse et sociale: La representation des minorites*, în vol. *L'Inquisition espagnole, XVe–XIXe siècle*, Bartolomé Benassar (ed.), Paris, 1979;

BRĂTIANU, Gheorghe I., *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943;

BRIZZI, Gian Paolo, *La formazione della classe dirigente nel Sei–Settecento: I seminaria nobilium nell'Italia centro–settentrionale*, Bologna, 1976;

BRIZZI, Gian Paolo; D'ALESSANDRO, Alessandro; DEL FRONTE, Alessandra, *Università, Principe, Gesuiti: La politica fernesiana dell'istruzione a Parma e Piacenza (1545–1622)*, Roma, 1980;

BRIZZI, Gian Paolo (ed.), *La “Ratio studiorum”: modelli culturali e pratiche educative dei Gesuiti in Italia tra Cinque e Seicento*, Roma, 1981;

BRUCKER, Joseph, *La Compagnie de Jésus: esquisse de son institue et de son histoire (1521–1773)*, Paris, 1919;

BURROWS, Mark S., *Jean Gerson and De Consolatione Theologiae (1418): The Conosolation of a Biblical and Reforming Theology for a Disordered Age*, Tübingen, 1991;

BURRUS, Ernest J., *Pius V and Francis Borgia: Their Efforts on Behalf of the American Indians* în “Archivium Historicum Societatis Iesu”, 41, 1972, p. 207-226;

CANTEMIR, Dimitrie, *Istoria ieroglifică*, 2 vol., ediție critică de Ion Verdeș și P. P. Panaitescu, București, 1978;

CANTIMORI, Delio, *Italiani del Cinquecento e Prospettive di storia ereticale italiana del Cinquecento*, Adriano Prosperi (ed.), Torino, 2009;

CARTOJAN, Nicolae, *Istoria literaturii române vechi*, București, 1980;

CÂNDEA, Virgil, *Uno dialogo culturale nel ‘600: Marsigli–Cantacuzino*, în “Il Veltro. Rivista della civiltà italiana”, XIII, nr. 1–2, XIII, 1969, p. 136;

DE CASTELNAU, Charlotte; FABRE, Pierre Antoine; GIRARD, Pascale; LABORIE, Jean–Claude; MALDAVSKY, Aliocha; VINCENT, Bernard; ZERÓN, Carlos; ZUNIGA, Jean–Paul; ZUPANOV, Ines G., *Politiques missionnaires sous le pontificat de Paul IV. Un document interne de la Compagnie de Jésus en 1558*, în “Mélanges de l’École française de Rome. Italie et Méditerranée”, 1, 1999, p. 277-344;

CAZACU, Matei, *La Valachie médiévale et moderne: esquisse historique*, în “Cahiers balkaniques”, număr tematic “Art et société en Valachie et en Moldavie du XIVe au XVIIe siècles”, Tania Velmans (ed.), XXI, 1994, p. 95-159;

CAZACU, Matei, *Au carrefour des Empires et des mers. Etudes d’histoire médiévale et moderne*, ed. îngrijită de Emanuel Constantin Antoche și Lidia Cotovanu, București–Brăila, 2015;

CHARTIER, Roger, *Les arts du mourir, 1450–1600*, în “Annales. Economies, sociétés, civilisations”, 31, 1976, p. 51-75;

CIOBANU, Veniamin, *La cumpănă de veacuri (Țările Române în contextul politicii poloneze la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea)*, Iași, 1991;

CIONE, Eduardo, *Juan de Valdés. La sua vita e il suo pensiero*, Bari, 1938;

CLOSSEY, Luke, *Salvation and Globalization in Early Jesuit Society*, Cambridge, 2008;

CODINA MIR, Gabriel, *Aux sources de la pédagogie des jésuites: Le “Modus parisiensis”*, Roma, 1968;

COLIN, Pierre; GERMAIN, Elisabeth; JONCHERAY, Jean; VENARD Marc (ed.), *Aux Origines du catéchisme en France*, Paris, 1989;

COMPÈRE, Marie–Madeleine, *Du collège au lycée (1500–1850). Généalogie de l'enseignement secondaire français*, Paris, 1985;

CONSTANTINIU, Florin, *O istorie sinceră a poporului român*, București, 2011;

DE CORTAZAR, F. Garcia; VESGA, J. M. Gonzales, *Breve historia de España*, Madrid, 2004;

COXE, William, *History of the House of Austria from foundation of the monarchy by Rhodolph of Hapsburgh to the death of Leopold the Second: 1218 to 1792*, ed a II-a, vol. 5, Londra, 1820;

CULLEY, Thomas D., *Jesuits and Music: I. A Study of the Musicians Connected with the German College in Rome during the 17th Century and Their Activities in Northen Europe*, Roma, 1970;

CULLEY, Thomas D., *Musical Activity in Some Sixteenth-Century Jesuit Colleges with Special Reference to the Venerable English College in Rome from 1579 to 1589*, în “*Analecta Musicologica*”, 19, 1980, p. 1-29;

DE DAINVILLE, François, *L'éducation des jesuites (XVIe–XVIIIe siècles)*, Marie–Madeleine Compère (ed.), Paris, 1978;

DAMIAN, Iulian Mihai, *Ioan de Capestrano și Cruciada Târzie*, Cluj-Napoca, 2011;

DAN, Mihail, *Cehi, slovaci și români în veacurile XII–XVI*, Sibiu, 1944;

DEBERGH, Minako, *Les débuts des contacts linguistiques entre l'Occident et le Japon (premiers dictionnaires des missionnaires chrétiens au Japon au XVIe et au XVIIe siècles)*, în “*Languages*”, 16, nr. 68, 1982, p. 27-44;

DAVIDSON, Nicolas, *The Inquisition and the Italian Jews*, în vol. *Inquisition and Society in Early Modern Europe*, Stephen Haliczer (ed.), Londra, 1987;

DELUMEAU, Jean, *Cristianizzazione e decristianizzazione fra il XV e XVIII secolo*, în vol. *Società, chiesa e vita religiosa nell'«ancien régime»*, Carla Russo (ed.), Napoli, 1976;

DELUMEAU, Jean, *Sin and Fear: The Emergence of Western Guilt Culture, 13th–18th Centuries*, New York, 1990;

DENIFLE, P., *Nachrichten von den berühmtem tirolischen bildenden Künsteln*, Innsbruck, 1901;

DEREK, Beales, *Enlightenment and reform in 18th-century Europe*, New York, 1988;

DERER, Hanna, *Sibiu: arhitectura în epoca barocă*, București, 2007;

DESLANDRES, Dominique, *Des ouvriers formidables à l'enfer. Épistémè et missions jésuites au XVIIe siècle*, în “*Mélanges de l'École française de Rome. Italie et Méditerranée*”, 111, nr. 1, 1999, p. 251-276;

DIACONESCU, Mihail, *Unele aspecte ale barocului literar românesc în Transilvania secolului al XVII-lea*, București, 1994;

DIXON, G., *Musical Activity in the Church of the Gesu' in Rome during the Early Baroque*, în "Analecta Musicologica", 49, 1980, p. 323-337;

DHOTEL, Jean Claude, *Les origines du catéchisme moderne d'après les premiers manuels imprimés en France*, Paris, 1967;

DONOHUE, John W., *Jesuit Education: An Essay on the Foundation of Its Idea*, New York, 1963;

DRĂGAN, Ioan, *Nobilimea românească din Transilvania, 1440–1515*, București, 2000;

DRIMBA, Ovidiu, *Istoria culturii și civilizației*, vol. 4, București, 1995;

EDGERTON, Samuel Y., *Pictures and Punishment: Art and Criminal Prosecution during the Florentine Renaissance*, Ithaca, 1978;

EDROIU, Nicolae; ANDEA, Susana; TURCUȘ, Șerban (coord.), *Națiune și europenitate. Studii istorice. In honorem magistri Camilli Mureșanu*, București, 2007;

EISENBICHLER, Konrad (ed.), *Crossing the Boundaries: Christian Piety and the Arts in Italian Medieval and Renaissance Confraternities*, Kalamazoo, 1991;

ELIADE, Mircea, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol 3, București, 2011;

EGAÑA, Francisco Javier, *Orígenes de la Congregación General en la Compañía de Jesús. Estudio histórico-jurídico de la octava parte de la Constituciones*, Roma, 1972;

FABINI, Hermann, *Sibiu–Hermannstadt*, București, 2006;

FABRE, Pierre–Antoine, *La Conversion infinie des Conversos. Des "nouveaux-chrétiens" dans la Compagnie de Jésus au 16e siècle*, în "Annales. Histoire, Sciences Sociales", 54, nr. 4, 1999, p. 875-893;

FEINGOLD, Mordechai, *Jesuit Science and the Republic of Letters*, Londra, 2002;

FILITTI, I. C., *Craioveștii și rolul lor politic*, Craiova, 1935;

FISCHER–GALAȚI, Stephen; GIURESCU, Dinu C.; POP, Ioan–Aurel (coord.), *O istorie a românilor. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1998;

GANSS, George E., *Saint Ignatius' Idea of a Jesuit University*, Milwaukee, 1954;

GARIN, Eugenio (ed.), *L'uomo del Rinascimento*, Bari, 1988;

GEMIL, Tasin, *Românii și otomanii în secolele XIV–XVI*, Constanța, 2008;

GERMAIN, Elisabeth *Langages de la Foi a travers l'histoire: Mentalités et catéchèse approche d'un étude des mentalités*, Paris, 1972;

- GERMAIN, Elisabeth, *Deux mille ans d'éducation de la Foi*, Paris, 1983;
- GHEORGHIU, Tudor Octavian, *Locuirea tradițională rurală din zona Banat–Crișana: ghid de intervenție și protecție (urbanism – arhitectură): Câmpia înaltă a Banatului*, Timișoara, 2010;
- GINZBURG, Carlo, *Folklore, magia, religione*, în *Storia d'Italia*, vol. I, *Caratteri originali*, Torino, 1972;
- GIURESCU, Dinu C. (ed.), *Istoria românilor*, București, 2010;
- GRAFTON, Anthony; JARDINE, Lisa, *From Humanism to Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth and Sixteenth Century Europe*, Cambridge, 1986;
- GRENDLER, Paul F., *Schooling in Renaissance Italy: Literacy and Learning, 1300–1600*, Baltimore, 1989;
- GRENDLER, Paul F., *The University of Mantua, the Gonzaga and the Jesuits, 1584–1630*, Baltimore, 2009;
- GRIFFIN, Nigel, *Jesuit School Drama: A Checklist of Critical Literature*, Londra, 1976;
- GUIDI, Remo L., *La morte nell'età umanistica*, Vicenza, 1983;
- VON HABSBURG, Max, *The Devotional Life: Catholic and Protestant Translations of Thomas à Kempis' Imitatio Christi, c. 1420–c. 1620*, St. Andrews, 2001;
- HALBIG, Michael C., *The Jesuit Theater of Jacob Masen: Three Plays in Translation with an introduction*, Berna, 1987;
- HALEKI, Oskar, *From Florence to Brest (1439–1596)*, în “Sacrum Poloniae Millenium”, V, 1958, p. 199-420;
- HALICYER, Stephen, *The First Holocaust: The Inquisition and the Converted Jews of Spain and Portugal*, în vol. *Inquisition and Society in Early Modern Europe*, Stephen Haliczer (ed.), Londra, 1987;
- HANSEN, Klaus, *Petrus Canisius's Stand on Usury: An Example of Jesuit Tactics in the German Counter Reformation*, în “Archive for Reformation History”, 55, 1964, p. 192-203;
- HASKELL, Francis, *Patrons and Painters: A Study in the Relations Between Italian Art and Society in the Age of the Baroque*, New York, 1963;
- HAȚEGAN, Ioan, *Renașterea și Umanismul la Timișoara*, în vol. *Prin Timișoara de odinioară*, Timișoara, 2006;
- HAȚEGAN, Ioan, *Cronologia Banatului. II/2 – Vilajetul de Timișoara*, Timișoara, 2007;

HEER, Friederich, *The Intellectual History of Europe*, trad. de Jonathan Steinberg , Cleveland–New York, 1966;

HEMPEL, Eberhard, *Baroque Art and Architecture in Central Europe: Germany, Austria, Switzerland, Hungary, Czechoslovakia, Poland*, Londra, 1965;

HOFER, Giovanni, *Giovanni da Capestrano. Una vita spesa nella lotta per la riforma della Chiesa*, trad it. de Giacomo di Fabio, L’Aquila, 1955;

HÖPFL, Harro, *Jesuit Political Thought. The Society of Jesus and the State, c. 1540–1630*, Cambridge, 2004;

HUERGA, Alvaro, *Sobre la catequesis ed España durante los siglos XV–XVI*, în “*Analecta Sacra Tarraconensia*”, 41, 1968, p. 299-345;

HUERGA, Alvaro, *Historia de los Alumbrados (1570–1630)*, vol. 4, Madrid, 1978–1988;

HUPPERT, George, *Public Schools in Renaissance France*, Chicago, 1984;

IONESCU, Grigore, *Istoria arhitecturii în România*, vol. II, București, 1965;

IORGA, Nicolae, *Histoire des (A)roumains de la Peninsule Balkanique*, Bucarest, 1919

IORGA, Nicolae, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1989;

IPARRAGUIRRE, Ignacio, *Historia de la practica de los Ejercicios Espirituales de San Ignacio de Loyola*, vol. 3, Roma, 1973;

KANN, Robert A., *History of the Habsburg Empire, 1526–1815*, Berkley, 1974;

KEMÉNY, Ioan, *Memorii*, ed. îngrijită de Ștefan J. Fay, Cluj-Napoca, 2002;

KENNEDY, T. Frank, *Jesuits and Music: Reconsidering the Early Years*, în “*Studi Musicali*”, nr. 17, 1988, p. 71-99;

KENNEDY, T. Frank, *The Musical Tradition at the Roman Seminary during the First Sixty Years (1564–1621)*, în vol. *Bellamino e la Controriforma: Atti del simposio internazionale di studi*, Sora, 1990;

KOVÁCS, András, *Késő reneszánsz építészet Erdélyben, 1541–1720*, Budapesta–Cluj-Napoca, 2003;

KÖVÁRI, László, *Erdély építészti emléki*, Cluj, 1866;

KOSÁRY, Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapesta, 1980;

KURZ, J., *Gedenkbuch der Landesfürstlichen Stadtpfarre Zu den Neun Chören der Engel Am Hof*, Viena, 1891;

LÁINEZ, Diego, *De fuoco et oratu mulierum*, în vol. *Disputationes Tridentinae*, vol. 2, Innsbruck, 1886;

LEITE, Serafim, *História de la Companhia de Jesus no Brasil*, Lisabona, 1938;

DE LETURIA, Pedro, *Damas vascas en la formación de Iñigo de Loyola*, în vol. *Estudios Ignatianos*, Ignacio Iparraguirre (ed.), vol. 2, Roma, 1957;

LIPS, Erik, *Sur la popularité de l’Ars Moriendi aux Pays-Bas (1450–1530)*, în “Revue du Nord”, 70, 1988, p. 489-500;

LORENZ, Helmut, *Gesichte der bildenden Kunst in Österreich*, vol. 4, *Baroche*, München, 1999;

LUCAS, Thomas M., *The Vityard at the Crossroads: The Urban Vision of Ignatius of Loyola*, Berkeley, 1991;

LUKAS, Ladislau *De origine collegiorum externorum deque controversiis circa eorum paupertatem abortis*, în “Archivium Historicum Societatis Iesu”, 29, 1960, p. 189-245;

LUPAȘ, Ioan, *Istoria Unirii românilor*, București, 1937;

MAJORANA, Bernadette, *Une pastorale spectaculaire. Missions et missionaires jésuites en Italie (XVIe–XVIIIe siècle)*, în “Annales. Histoire, Sciences Sociales”, nr. 2, 2002, p. 297-320;

MĂRTINAȘ, Dumitru, *The Origins of Changos*, ed. îngrijită de V. M. Ungureanu, Ion Coja și Laura Treptow, Cluj-Napoca, 1999;

METEȘ, Ștefan, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I., (*până la 1698*), ed. a II-a revăzută și întregită, Sibiu 1935;

MAGOCSI, Paul Robert, *Historical Atlas of East Central Europe*, Seattle–Londra, 1993;

MAROCCHI, Massimo, *Spirituality in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, în vol. *Catholicism in the Early Modern History: A Guide to Research*, John W. O’Malley (coord.), St. Louis, 1988;

MARTIN, Gregory, *Roma Sancta (1581)*, Roma, 1969;

MARTIN, Herve, *Le métier de prédicateur en France septentrionale à la fin du Moyen Age (1350–1520)*, Paris, 1988;

MCCABE, William H., *An Introduction to the Jesuit Theater: A Posthumous Work*, ed. îngrijită de Louis J. Oldani, St. Louis, 1983;

MCCLURE, George W., *Sorrow and Consolation in Italian Humanism*, Princeton, 1991;

MCMANAMON, M., *Innovation in Early Humanistic Rhetoric: The Oratory of Pier Paolo Vergiero (the Elder)* în “Rinascimento”, s. n., 22, 1982, p. 3-32;

MELQUIADES, Andres Martin, *Los recogidos: Nuovea vision de la mistica espanola (1500–1700)*, Madrid, 1975;

MENÉNDEZ Y PELAYO, Marcelino, *Historia de los heterodoxos españoles*, Madrid, 1880;

MUREȘAN, Camil, *Iancu de Hunedoara*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, București, 1968;

NAGY Margit B., *Rénészász és barokk Érdelyben*, București, 1970;

NEAGOE, Manole, *Neagoe Basarab*, București, 1971;

NEMETH PAPO, Gizella; PAPO, Adriano, *Ludovico Gritti. Un principe mercante del Rinascimento tra Venezia, i turchi e la corona d' Ungheria*, Mariano del Friuli (GO), 2002;

NICOLAU, Miguel, *Jeronimo Nadal, S. I. (1507–1580): Sus obras y doctrinas espirituales*, Madrid, 1949;

NICOLINI, G. B., *History of the Jesuits: their Origin, Progress, Doctrines and Designs*, Londra, 1854;

NOONAN, John T., *The Scholastic Alaysis of Usury*, Cambridge, 1957;

O'CONNOR, Mary C., *The Art of Dying Well: The Developement of the Ars Moriendi*, New York, 1942;

O'LEARY, Brian, *The Discernement of Spirits in the Memoriale of Blessed Peter Favre*, în *The Way*, Oxford, 1979;

O'MALLEY, John W., *Praise and Blame în Renaissance Rome: Rhetoric, Doctrine and Reform in the Sacred Orators of the Papal Court, c. 1450–1521*, Durham, 1979;

O'MALLEY, John W., *To Travel to Any Part of the World: Jeronimo Nadal and the Jesuit Vocation*, în “Studies in the Spirituality of Jesuits”, 16, nr. 2, 1984, p. 1-20;

O'MALLEY, John W., *Erasmus and the History of Sacred Rhetoric: The Ecclesiae of 1535*, în “Erasmus of Rotterdam Society Yearbook”, 5, 1985, p. 1-29;

O'MALLEY, John W., *Luther the Preacher*, în vol. *The Martin Luther Quincentennial*, Detroit, 1985;

O'REILLY, W., *The Exercises of Saint Ignatius Loyola and the “Exercitatorio de la vida spiritual”*, în “Studia Monastica”, 16, 1974, p. 301-323;

OBERHOLZER, Paul (ed.), *Diego Laínez (1512–1565) and his Generalate: Jesuit with Jewish Roots, Close Confidant of Ignatius of Loyola, Preeminent Theologian of the Council of Trent*, Roma, 2015;

OKON, Jan, *Sul teatro dei Gesuiti nell'antica Polonia: Dopo i primi volumi una pubblicazione fondamentale*, în "Archivium Historicum Societatis Iesu", 51, 1982, p. 319-328;

ORMANIAN, Maslachia, *The Curch of Armenia*, Londra, 1955;

PAGLIA, Vincenzo, "La pietà dei carcerati": *Confraternite e società a Roma nei secoli XVI–XVIII*, Roma, 1980;

PAGLIA, Vincenzo, *Riti della paura e mentalità religiosa a Roma nell'età moderna*, Roma, 1982;

PĂCURARIU, Mircea, *Istoria Bisericii Românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș până în 1918*, Cluj-Napoca, 1992;

PAPACOSTEA, Șerban, *Oltenia sub stăpânirea austriacă (1718–1739)*, București, 1971;

PAPACOSTEA, Șerban, *Statul românesc în secolele XIV–XVI. Rolul său în consolidarea entității poporului român*, în vol. *Națiunea română*, coord.: Ștefan Ștefănescu, București, 1984;

PASCU, Ștefan, *Mișcări țărănești prilejuite de intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în "Studii și materiale de istorie medie", I, 1956, p. 123-154;

PASCU, Ștefan, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. IV, Cluj-Napoca, 1989;

PECICAN, Ovidiu, *Românii catolici, papa și Ludovic cel Mare*, în "Culori transilvănene", II, nr. 11, 2001, p. 13;

PETER, Zoltan I., *3 secole de arhitectură orădeană*, Oradea, 2003;

DE POLANCO, Juan Alfonso, *Vita Ignatii Loiolae et rerum Societatis Iesu historica [Chronicon]*, Madrid, 1894–1898;

POLLARD, A. F., *The Jesuits in Poland*, Londra, 1892;

POP, Ioan–Aurel, *Medievalism and Enlightenment in Romanian historiography*, în vol. *Enlightenment and Romanian Society*, editat de Teodor Pompiliu, Cluj-Napoca, 1980;

POP, Ioan–Aurel, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV–XV*, Cluj-Napoca, 1991;

POP, Ioan–Aurel; BOLOVAN, Ioan (coord.), *Istoria României. Compendiu*, Cluj-Napoca, 2004;

POP, Ioan–Aurel; NÄGLER, Thomas; MAGYARI, Andras (coord.), *Istoria Transilvaniei*, vol. II, (*de la 1541 până la 1711*), Cluj-Napoca, 2005;

POP, Ioan–Aurel; ȘIPOȘ, Sorin, *Silviu Dragomir și dosarul Diplomei cavalerilor ioaniți*, Cluj-Napoca, 2009;

Pop, Ioan–Aurel; NÄGLER, Thomas (coord.), *Istoria Transilvaniei*, vol. I, (*până la 1541*), ediția a II-a, revăzută și adăugită, Cluj-Napoca, 2009;

- POPI, Gligor, *Românii din Banatul Sârbesc*, București–Vârșeț, 1993;
- PROSPERI, Adriano, *Il sangue e l'anima: Ricerche sulle Compagnie di Giustizia in Italia*, în "Quaderni storici", 51, 1982, p. 959-999;
- PULLAN, Brian S., *Rich and Poor in Venice: The Social Institutions of a Catholic State to 1620*, Cambridge, 1971;
- PUPPI, Lionello, *Lo splendore dei supplizi: Liturgia delle esecuzioni capitali e iconografia del martirio nell'arte europea dal XII al XIX secolo*, Milano, 1990;
- RADOSAV, Doru, *Sentimentul religios la români. O perspectivă istorică (sec. XVII–XX)*, Cluj-Napoca, 1997;
- RADOSAV, Doru, *Cultură și Umanism în Banat, sec. XVII*, Timișoara, 2003;
- RAHNER, Hugo (ed.), *Saint Ignatius Loyola: Letters to Women*, Londra, 1960;
- RAINER, Rudolf, *Ars moriendi: Von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens*, Köln, 1957;
- RAND PARISH, Helen, *Las Casas as a Bishop: A New Interpretation Based on His Holograph Petition in the Hans P. Kraus Collection of Hispanic Manuscripts*, Washington, 1980;
- RÉAU, Louis, *Iconographie de l'art chrétien*, vol. I–II, Paris, 1955–1957;
- REZACHEVICI, Constantin, *Constantin Brâncoveanu. Zărnești, 1690*, București, 2014;
- REITES, James W., *St. Ignatius of Loyola and the Jews*, în "Studies in the Spirituality of Jesuits", nr. 13, 1981, p. 1-48;
- RICHARD, Jean, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe–XVe siècles)*, Roma, 1998;
- RICHTER, Vaclav, *Ponznámky k barokní umění*, în *O barokní kultuře: Soborník statí*, Milan Kopecký (ed.), Brno, 1960;
- ROBERTSON, Clare, *'Il Gran Cadrinale': Alessandro Farnese, Patron of the Arts*, New Haven, 1992;
- ROGELIO, Garcia–Mateo, *Ignatius von Loyola in seiner sozio-kulturellen Umwelt: Spanien 1491–1527*, în vol. *Ignatianisch: Eigenart und Methode der Gellschaft Jesu*, Freiburg, 1990;
- ROGERIUS, *Cântecul de jale*, în *Fontes Historiae Daco–Romanorum*, ed. G. Popa–Lisseanu, vol. 5, București, 1935;
- ROMANO, Antonella, *Les collèges jésuites dans le monde moderne (1540–1772)*, în "Communications: L'idéal éducatif", 72, nr. 1, 2002, p. 129-140;

ROMANO, Ruggiero, *La storia economica. Dal secolo XIV al Settecento*, în *Storia d'Italia*, vol. II, *Dalla caduta dell'Impero Romano al secolo XVIII*, Torino, 1974;

RO TSAERT, Mark, *Ignace de Loyola et nouveaux spirituels en Castille au début du XVIe siècle*, Roma, 1982;

ROUX, L. E., *Cent ans d'expérience théâtrale dans les collèges de la Compagnie de Jésus en Espagne*, în *Dramaturgie et société: Rapports entre l'œuvre théâtrale, son interprétation et son public au XVIe et XVIIe siècles*, Jean Jacquot (ed.), vol. 2, Paris, 1968;

RUSCONI, Roberto, *Predicatori e predicazioni (secoli IX–XVIII)*, în *Storia d'Italia: Annali 4*, Torino, 1981;

RUIZ JURADO, Manuel, *¿Influyó en S. Ignacio el Ejercitatorio de Cisneros?*, în “Manresa”, 51, 1979, p. 65-75;

RUPP, J., *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre*, vol. III, Budapest, 1876;

RUSU, Adrian Andrei, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea sa. Studii*, Cluj-Napoca, 1999;

RUSSO, Carla (ed.), *Società, chiesa e vita religiosa nell'«Ancien Régime»*, Napoli, 1976;

DE SAINT-PRIEST, Saint-Priest, *Histoire de la chute des jésuites au XVIIIe siècle*, Paris, 1846;

SCAGLIONE, Aldo, *The Liberal Arts and the Jesuit College System*, Amsterdam, 1986;

SCHURHAMMER, Georg, *Francisc Xavier: His Life, His Times*, vol. 4, Roma 1973–1982;

SEGURA, Florencio, *El teatro en los colegios de los jesuitas*, în “Miscellanea Comillas”, 43, 1985, p. 299-327;

SEIDEL, Max (ed.), *L'Europa e l'arte italiana*, Venezia, 2000;

SIGERUS, Emil, *Cronica orașului Sibiu 1100–1929 dedicată orașului meu natal*, Sibiu, 1930;

SIMONS, Joseph, *Jesuit Theater Englished: Five Tragedies of Joseph Simons*, Louis J. Oldani și Philip C. Fischer (ed.), St. Louis, 1989;

STAUD, Geza, *Les décors du théâtre des jésuites à Sopron (Hongrie)*, în “Archivium Historicum Societatis Iesu”, 46, 1977, p. 277-298;

STEINMETZ, Andrew, *The Jesuits: From the Foundation of their Society to the Suppression by pope Clement XIV*, Londra, 1848;

SOCOLAN, A. *Monumente istorice ale județului Maramureș*, 1972

SOMMERVOGEL, Carlos; DE BACKER, Augustin; CARAYON, Auguste; BLIARD, Pierre, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus: nouvelle édition*, vol. 4, Bruxelles–Paris, 1890–1932;

STOW, Kenneth R., *Catholic Thought an Papal Jewry Policy, 1555–1593*, New York, 1977;

STRAZZULLO, Franco, *La «macchina» del seggio di Nido per la processione di S. Gennaro (1739)*, în vol. *Per la storia del Mezzogiorno medievale e moderno. Studi in memoria di Jole Mazzoleni*, Roma, 1998;

TAUNTON, Ethelred L., *The History of the Jesuits in England, 1580–1773*, Londra, 1901;

TAYLOR, Larissa, *Soldiers of Christ: Preaching in Late Medieval and Reformation in France*, Oxford, 1992;

TAZBIR, Janusz, *Les frères polonais en Transilvanie*, în “Revue Roumaine d’Histoire”, nr. 8, 1969, p. 699-700;

TENTLER, Thomas N., *Sin and Confession on the Eve of the Reformation*, Princeton, 1977;

TEODOR, Pompiliu, *Politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în “Revista Istorică”, s. n., IV, nr. 5–6, 1993, p. 473-489;

TERPSTRA, Nicholas, *Piety and Punishment: The Lay Conforteria and Civic Justice in Sixteenth-Century Bologna*, în “The Sixteenth Century Journal”, 22, 1991, p. 679-694;

TREVELYAN, G. M., *Istoria ilustrată a Angliei*, București, 1975;

TUKA, Lázsló (ed.), *Studii de istoria farmaciei*, Cluj-Napoca, 2012;

VĂTĂȘIANU, Virgil, *Istoria artelor plastice în România*, București, 1970;

VENTURI, Franco, *Settecento riformatore. Da Muratori a Beccaria*, Torino, 1969;

VILLOSLADA, Ricardo Garcia, *San Ignatio de Loyola: Nueva biografia*, Madrid, 1986;

VILLOSLADA, Ricardo Garcia, *Storia del Collegio Romano, dal suo inizio (1551) alla soppressione della Compagnia di Gesu (1773)*, Roma, 1954;

VILLOSLADA, Ricardo Garcia, *Algúnos documentos sobre la música en el antiguo seminario romano*, în “Archivium Historicum Societatis Iesu”, nr. 31, 1962, p. 107-138;

WICKI, Josef, *Der einheimische Klerus in Indien (16. Jahrhundert)*, în vol. *Der einheimische Klerus in Geschichte und Gegenwart: Festschrift P. Dr. Laurenz Klinger OSB*, Johannes Beckmann (coord.), Roma, 1950;

WICKI, Josef, *Franz Xavers Stellung zur Neranbilung des einheimischen Klerus im Orient*, în “Studia Missionalia”, 5, 1950, p. 93-115;

WOOLF, Stuart J., *Dal primo Settecento all’Unità. La storia politica e sociale*, în *Storia d’Italia*, vol. III, *Dal primo Settecento all’Unità*, Torino, 1973.

Lucrări speciale

- DELL'ARCO, Maurizio Fagiolo (ed.), *Giovan Battista Gaulli. Il Baciccio, 1639–1709*, Milano, 1999;
- AVRAM, Alexandru; MACHAT, Cristoph (ed.), *Denkmaltopographie Siebenbürgen Bd.5.1.1, Stadt Hermannstadt. Die Altstadt*, Köln, 1999;
- BALOGH, Jolán, *Kolozsvári köfaragó műhelyek XVI század*, Budapesta, 1985;
- BANGERT, William, *To Other Towns: A Life of Blessed Peter Favre, First Companion of St. Ignatius*, Westminster, 1959;
- BANGERT, William, *Claude Jay and Alfonso Salmeron: Two Early Jesuits*, Chicago, 1985;
- BANGERT, William, *Istoria iezuiților*, Cluj-Napoca, 2001;
- BARBU, Violeta, *Rezidențele iezuite din prima jumătate a secolului al XVII-lea în vestul Transilvaniei. Strategii misionare*, în “*Verbum*”, VI–VII, nr. 7, 1995–1996, p. 279-288;
- BENCIVENNI, Mario, *L'architettura della Compagnia di Gesù in Toscana*, Firenze, 1996;
- BÍRÓ, József, *Nagyvárad barokk és neoklasszicista művészeti emlékei*, Budapesta, 1932;
- BÍRÓ, József, *Traun Otto graf Sibiu-i siremleke*, în “*Magyar Lapok*”, 1467, 1937;
- BÍRÓ, Vencel, *A kolozsvári piarista templom alapítása*, Cluj, 1932;
- BONA, Petru; MIC, Lucian; VLĂSCEANU, Mihaela, *Biserica Nașterea Domnului din Caransebeș*, Timișoara, 2008;
- BONDA, Ioana Mihaela, *Funcția “Teologului” în Biserica Română Unită*, în “*Revista Literară Vatra*”, 4, 2006, p. 34-36;
- BORN, Robert, *Die Domkirche in Timișoara (Temeswar) im Kontext der habsburgischen Architektur des 18. Jahrhunderts*, în “*Ars Transilvaniae*”, XIV–XV, 2004–2005, p. 43-72;
- BUNYITAY, V., *A váradi püspökség története az alapítástól a jelenkorig*, vol. I–III, Oradea, 1883–1884;
- BURA, L., *A jezsuiták Szatmáron*, în “*Satu Mare. Studii și comunicări*”, XIII, 1996, p. 269-282;
- CASTALDINI, Alberto (ed.), *Antonio Possevino, i gesuiti e la loro eredità culturale in Transilvania*, Roma, 2009;
- CĂLINESCU, George, *Alcuni missionari cattolici italiani nella Moldavia nei secoli XVII e XVIII*, în “*Diplomatarium italicum: documenti raccolti negli archivi italiani*”, I, 1925, p. 1-213;

CÂMPEANU, Remus, *Românii și ordinele catolice în Clujul veacului al XVIII-lea*, în “Revista Literară Vatra”, 4, 2006, p. 23-28;

CORDARA, Giulio Cesare, *On the suppression of the Society of Jesus: a contemporary account*, Chicago, 1999;

DAMIAN, Cristian A., *La chiesa ex gesuita di Cluj: influssi del barocco veneto nella pittura degli altari*, în “Annuario dell’Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia”, IX, 2007–2008, p. 481-491;

DAMIAN, Otilia Ștefania, *Antonio Possevino e la Transilvania tra censura e autocensura*, Cluj-Napoca, 2015;

DUMITRAN, Ana; HEGEDÜS, Enikő; RUS, Vasile, *Fecioarele înlăcrimate ale Transilvaniei. Preliminarii la o istorie ilustrată a toleranței religioase*, Alba Iulia, 2011;

ELVIO, Mich; KRONBICHLER, Johann, *Michelangelo Unterberger (1695–1758)*, Trento, 1995;

FAVRE, Edmond, *L’Autriche et ses institutions militaires*, Paris–Leipzig, 1866;

FERRO, Teresa, *I missionari cattolici italiani in Moldavia nei secoli XVII–XVIII*, în “Annuario dell’Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia”, I, 1999, p. 67-86;

FERRO, Teresa, *I missionari cattolici in Moldavia. Studi storici e linguistici*, Cluj-Napoca, 2005;

DE FEO, Vittorio, *Andrea Pozzo architetto*, Trento, 1962;

DE FEO, Vittorio, *Andrea Pozzo, architettura e illusione*, Roma, 1988;

GHITTA, Ovidiu, *Nașterea unei biserici. Biserica greco-catolică din Sătmar în primul ei secol de existență (1667–1761)*, Cluj-Napoca, 2001;

GHITTA, Ovidiu, *Contribuția iezuiților la nașterea Bisericii Greco-Catolice Române*, în “Revista Literară Vatra”, 4, 2006, p. 19-22;

GIARD, Luce (ed.), *Les Jésuites à la Renaissance. Système éducatif et production du savoir*, Paris, 1995;

GIARD, Luce; DE VAUCELLES, Louis (ed.), *Les Jésuites à l’âge Baroque*, Grenoble, 1996;

GUTIÉRREZ DE CEBALLOS, Rodríguez, *Bartolomé de Bustamante y los orígenes de la arquitectura jesuitica en España*, Roma, 1967;

HAMANN, Günther; MÜHLBERGER, Kurt; SKACEL, Franz (coord.), *Das alte Universitätsviertel in Wien 1385–1985*, Viena, 1985;

HIERZENBERGER, Tatiana, *Biserica catolică Sf. Ioan Botezătorul din Târgu-Mureș*, în “Ars Transilvaniae”, XII–XIII, 2002–2003, p. 35-49;

- KERESZTES, Gy., *Marosvásárhely régi épületei*, Târgu-Mureș, 1998;
- KOVÁCS, András, *Subiecte cosmografice în plastica clujeană din ultimul sfert al secolului al XVI-lea*, în “Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca”, XXIX, 1988–1989, p. 369-379;
- KOVACS, Zsolt, *Coloana Mariei Imaculată din Cluj. Un monument central-european în Transilvania barocă*, în “Studia Universitatis «Babeș-Bolyai». Seriae Historiae Artium”, LV, 2010, p. 7-24;
- KOVACS, Zsolt, *Limbajul emblematic în arta transilvăneană din secolele XII–XVIII*, Teză Doctorat (mss.), Cluj-Napoca, 2012;
- KRONBICHLER, J., *Die Zeichnungen Michael Angelo Unterbergers*, în “Veröffentlichungen des Museums Ferdinandeum”, LX, 1980, p. 133;
- KURZ, J., *Gedenkbuch der Landesfürstlichen Stadtpfarre Zu den Neun Chören der Engel Am Hof*, Viena, 1891;
- LEVY, Evonne, *Propaganda and the Jesuit Baroque*, Londra, 2004;
- LITERAT, Valeriu, *Biserici vechi românești din Țara Oltului*, Cluj-Napoca, 1996;
- LUPU, N., *Cetatea Sibiului*, București, 1966;
- JEDIN, Hubert, *Storia della Chiesa. Riforma e Controriforma: crisi, consolidamento, diffusione missionaria (XVI–XVII sec.)*, Milano, 1972;
- MÁRTÓN, József, *Prezența iezuiților în Transilvania în secolul XVI*, în “Revista Literară Vatra”, 4, 2006, p. 29-33;
- MATSCHKE, Franz, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI.: Ikonographie, Ikonologie und Programmatik des “Kaiserstils”*, vol. I, Berlin–New-York, 1981;
- MĂLINAȘ, Ioan Marin, *Situația învățământului bisericesc al românilor în contextul reformelor școlare din timpul împărătesei Maria Terezia (1740–1780) și a împăraților Iosif al II-lea (1780–1790) și Leopold al II-lea (1790–1792)*, Viena, 1984;
- NEWBIGIN, Nerida, *The Word Made Flesh: The ‘Rappresentazioni’ of Mysteries and Miracles in Fifteenth-Century Florence*, în vol. *Christianity and the Renaissance: Image and Religious Imagination in the Quattrocento*, Timothy Verdon și John Henderson (ed.), Syracuse, 1990;
- NICA, Radu Alexandru, *DRAMATA VARIA SAECULI DECIMI OCTAVI – o importantă colecție de piese iezuite din Transilvania*, în “Symbolon”, 2, 2010, p. 150-162;

NIEMANN, E., *Pierre Favre, Priester der Gesellschaft Jesu, und Anfänge der katholischen Reform in Deutschland*, Innsbruck, 1963;

O'MALLEY, John, *The First Jesuits*, Londra, 1994;

O'MALLEY, John W., *The Jesuits: Cultures, Sciences and the Arts, 1540–1773*, Toronto, 1999;

PÁL, Judit, *Armenier im Donau-Karpaten-Raum, im besonderen in Siebenbürgen*, în *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa*, Heinz-Dietrich Löwe, Günther H. Tontsch și Ștefan Troebst (ed.), Köln–Weimar–Viena, 2000, p. 121-138.

PALLUCCHINI, Rodolfo, *La pittura nel Veneto. Il Settecento*, vol. 2, Milano, 1995;

PALMER, K., *Nagybánya és környeke*, Nagybánya, 1894;

PALUZZI GALASSI, Carlo, *Storia segreta dello stile dei gesuiti*, Roma, 1951;

PANAITESCU, Petre P., *Unificarea politică a Țărilor Române în epoca feudală*, în *Studii privind Unirea Principatelor*, București, 1960, p. 70-76;

PERIȘ, Lucian, *Le missioni Gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento*, Cluj-Napoca, 1998;

PIRRI, Pietro, *La topografia del Gesù di Roma e la vertenze tra Muzio Muti e S. Ignazio secondo nuovi documenti*, în “Archivium Historicum Societatis Iesu”, 10, 1941, p. 177-217;

PIRRI, Pietro, *Giovanni Tristano e i primordi della architettura Gesuitica*, Roma, 1955;

PIRRI, Pietro, *Giuseppe Valeriano, S. I. Architetto e pittore, 1542–1596*, Roma, 1970;

PLAZAOLA ARTOLA, Juan, *Ignațiu de Loyola și arta iezuită*, în “Revista Literară Vatra”, 4, 2006, p. 72-74;

POPA, Lucia Ana, *Activitatea misiunii iezuite din Oradea*, în “Revista Bistriței”, XIV, 2000, p. 168-172;

POPA, Traian, *Monografia orașului Târgu Mureș*, 1932;

PRODAN, David, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984;

DE ROSSI, Laura, *Francesco Polazzo*, Venezia, 2004;

RUS, Vasile, *Pro scientiarium academia. Calvaria și școlile iezuite din Cluj (sec. XVI–XVIII)*, Cluj-Napoca, 2005;

RUS, Vasile, *Operarii in vinea Domini. Misionarii iezuiți în Transilvania, Banat și Partium (1579–1715)*, vol. I, *Tablouri istorice și spirituale*, Cluj-Napoca, 2008;

RUSSO, Raffele, *Il ciclo francescano nella Chiesa del Gesù in Roma*, Roma, 2001;

MÁRTON, Judit; PAL, Antal S., *A marosvásárhelyi Keresztelő Szent János Plébánya*, Târgu-Mureș, f. a.;

SABĂU, Nicolae, *Biserica romano-catolică Sfântul Ioan Botezătorul din Târgu-Mureș*, în *Repertoriul monumentelor istorice din Transilvania, jud. Mureș*, Cluj-Napoca, 1973 (mss.);

SABĂU, Nicolae, *Der Bildhauer Anton Schuchbauer 1719–1789*, Cluj-Napoca, 1979;

SABĂU, Nicolae, *Sculptura barocă în România. Secolele XVII–XVIII*, București, 1992;

SABĂU, Nicolae, *Bisericile armenești din Dumbrăveni*, în “Anuar de cultură românească”, s. n., II–III, 1995–1996, p. 51-54;

SABĂU, Nicolae, *Maestri italiani nell’architettura religiosa Barocca della Transilvania / Maestri italiani în arhitectura religioasă barocă din Transilvania*, București, 2001

SABĂU, Nicolae, *Metamorfoze ale barocului transilvan*, vol. I, *Sculptura*, Cluj-Napoca, 2002;

SABĂU, Nicolae, *Monumentul funerar transilvan între Renașterea târzie și neoclasicism*, în “Oamenii și moartea în societatea românească. Caiete de antropologie istorică”, III, nr. 1–2 (5–6), 2004, p. 63;

SABĂU, Nicolae, *Metamorfoze ale barocului transilvan*, vol. II, *Pictura*, Cluj-Napoca, 2005;

SABĂU, Nicolae (ed.), *Maestri ticinesi in Transilvania tra Cinquecento e Settecento*, Cluj-Napoca, 2007;

SABĂU, Nicolae, *Icon Lacrymans: de la Hodigitria Niculei la Vera Effigies B(eatae) V(irginis) Flentis Claudiopoli*, în “Ars Transilvaniae”, XVIII, 2008, p. 151-169;

SABĂU, Nicolae (coord.), *Biserici clujene. Churches of Cluj. Kolozsvári templomak. Klausenburger Kirchen*, Cluj-Napoca, 2012;

SABĂU, Nicoale, *Iconografia Sfântului Carlo Borromeo în Transilvania epocii barocului*, în “Studia Universitatis «Babeș-Bolyai». Historia Artium”, 1, 2012, p. 5-25;

SALE, Giovanni (ed.), *Ignazio e l’arte dei gesuiti*, Milano, 2003;

SALE, Giovanni, *Pauperismul arhitectonic și arhitectura iezuiților*, în “Revista Literară Vatra” 4, 2006, p. 83-88;

SAS, Péter, *A Kolozsvári piarista templom*, Cluj, 1999;

SAS, Péter, *A Kolozsvári piarista (egykori jezsuita) templom sírfeliratai*, în vol. *Lymbus Magyarorságtudományi Közlemények*, Cluj-Napoca, 2007;

SHORE, Paul, *Jesuits and the Politics of Religious Pluralism in Eighteenth-Century Transylvania. Culture, Politics and Religion, 1693–1773*, Roma, 2007;

ȘERBAN, I., *Un monument de arhitectură gotică din cetatea Alba Iulia. Biserica Báthory*, în “Apulum”, XV, 1977, p. 313-333;

ȘTRIBAN, Marcel, *L'union des roumains uniates sous l'évêque Petru Pavel Aron*, în "Transylvanian Review", I, nr. 6, 1997, p. 41;

ȚOCA, Mircea, *Clujul baroc*, Cluj-Napoca, 1983;

VALENTIN, Jean Marie, *Le theatre des jésuites dans les pays de langue allemande (1554–1680)*, Berna, 1978;

VALENTIN, Jean Marie, *Le théâtre des jésuites dans les pays de langue allemande: Répertoire chronologique des pièces représentées et des documents conserés (1555–1773)*, vol. 2, Stuttgart, 1983–1984;

VERESS, Andrei, *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig*, în "Erdelyi Muzeum", XXIII, 1906, p. 256-263;

VERESS, Ferenc, *A kolozsvári jezsuita templom építése*, în vol. *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, Szilágyi Csaba (ed.), Piliscsaba, 2006;

WEISZ, Attila, *Torda. Római katolikus plébániatemplom*, Cluj-Napoca, 2005;

WITTKOWER, Rudolf, *Art and Architecture in Italy, 1600 to 1750*, Londra, 1969;

WITTKOWER, Rudolf; JAFFE, Irma B. (ed.), *Baroque Art: The Jesuit Contribution*, New York, 1972;

WOLF, Marionela, *Ordinul iezuit și unirea bisericească a românilor din Transilvania*, în "Annales Universitatis Apulensis. Series Historica", 6/II, 2002, p. 47-54;

ZUB, Alexandru, *Iezuiții în societatea românească. Note istorico-culturale*, în "Revista Literară Vatra", 4, 2006, p. 14-15.